

Rijksvastgoedbedrijf
Ministerie van Binnenlandse Zaken en
Koninkrijksrelaties

> Retouradres Postbus 16169 2500 BD Den Haag

Aan de Voorzitter van de Tweede Kamer
der Staten-Generaal
Postbus 20018
2500 EA Den Haag

Rijksvastgoedbedrijf
Directie Transacties &
Projecten

Korte Voorhout 7
2511 CW Den Haag
Postbus 16169
2500 BD Den Haag
Nederland
www.rijksvastgoedbedrijf.nl

Ons Kenmerk
1020200964

Datum 27 februari 2019
Betreft Tweede rapportage Renovatie Binnenhof

Hierbij ontvangt u de tweede rapportage van het project Renovatie Binnenhof. Zoals toegezegd aan de Tweede Kamer tijdens het Algemeen Overleg op 23 mei 2018 wordt u twee keer per jaar door middel van een rapportage geïnformeerd over de stand van zaken met betrekking tot de renovatie van het Binnenhofcomplex. Het Binnenhof huisvest de Eerste en Tweede Kamer der Staten-Generaal, de Raad van State en het Ministerie van Algemene Zaken. De eerste rapportage, de basisrapportage, ontving u op 29 maart 2018 (Kamerstuk 34 293, nr. 33). Zoals ik in de brief aan uw Kamer op 12 december 2018 (Kamerstuk 34293, nr. 49) heb laten weten, liep deze rapportage vertraging op omdat ik nog overleg voerde met de Tweede Kamer over enige onderdelen van het Voorontwerp. Het presidium van de Tweede Kamer heeft op 12 december 2018 richtinggevende besluiten genomen over de structuur van gebouw N (de nieuwbouw van de Tweede Kamer).

In lijn met artikel 10 van de Regeling Grote Projecten heb ik de rapportage als volgt opgebouwd:

1. Uitgangspunt en proces
2. Duurzaamheid en moties tijdens Algemeen Overleg 23 mei 2018
3. Specifieke aspecten gebruikers
4. Specifieke verbeteringen renovatie
5. Specifieke gebouwdelen renovatie
6. Gebouwdeel Hotel
7. Grafelijke zalen
8. Historische graven
9. Tijdelijke huisvesting
10. Financiën en planning
11. Risico's
12. Omgeving

1. Uitgangspunt en proces

Het is van belang om het uitgangspunt van de renovatie van het Binnenhof zoals verwoord in de kabinetsreactie van 25 september 2015 (Kamerstuk 34 293, nr. 2) te benoemen: sober en doelmatig. Er zal voornamelijk sprake zijn van noodzakelijk herstel van gebreken en aanpassingen met het oog op wet- en regelgeving, zoals asbest en brandveiligheid. Die ingrepen zijn hard nodig, vooral op het gebied van de technische installaties en brandveiligheid. Het zijn zaken die op het eerste oog niet zichtbaar zijn, maar die wel randvoorwaardelijk zijn voor het toekomstbestendig functioneren van het gehele gebouw, voor de gebruikers en de mensen die het Binnenhof bezoeken. Deze ingrepen vergen circa 70% van het budget. Het resterende budget is bestemd voor zinvolle functionele verbeteringen. Momenteel worden de functionele verbeteringen op soberheid en doelmatigheid getoetst door het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties in samenwerking met het ministerie van Financiën, in samenspraak met het ministerie van Algemene Zaken. Deze zinvolle functionele verbeteringen zijn terug te vinden in het kabinetsbesluit van september 2015 tot renovatie van het Binnenhof (Kamerstuk 34293, nr. 2). Het gaat bijvoorbeeld om het aanpassen van de verschillende entrees voor bezoekers en medewerkers, zodat logistieke stromen worden verbeterd en de Kamer meer bezoekers kan ontvangen. Ook op het facilitaire vlak zijn logistieke verbeteringen door te voeren, waardoor bijvoorbeeld looplijnen korter worden en optimalisaties in de bedrijfsvoering kunnen worden gerealiseerd. Deze verbeteringen dragen er toe bij dat het Binnenhof de komende 25 jaar weer toekomstbestendig is.

Tijdens het Algemeen Overleg op 23 mei 2018 heb ik op hoofdlijnen het proces geschetst. Op dat moment werd het Structuurontwerp gemaakt en heb ik aangekondigd om in september 2018 met het Voorontwerp naar de Tweede Kamer te komen, gevolgd door het Definitief Ontwerp in het voorjaar van 2019. Ik heb tijdens het Algemeen Overleg vorig jaar aangegeven een voorstander te zijn van de no-regret aanpak om alle opties open te houden en met partijen in gesprek te gaan om te komen tot een gedragen ontwerp. Deze gezamenlijke aanpak zie ik als een investering in het vergroten van draagvlak. Het sluitstuk zijn de richtinggevende besluiten door het presidium van de Tweede Kamer geweest over de structuur van gebouw N (de nieuwbouw van de Tweede Kamer). De planning is hierdoor enigszins vertraagd. Het Voorontwerp zal in het tweede kwartaal 2019 ter goedkeuring worden voorgelegd aan de Bestuurlijke Stuurgroep. Ten tijde van de besluitvorming in de Bestuurlijke Stuurgroep zal het Voorontwerp op enkele onderdelen nog niet volledig zijn aangepast aan de laatste besluiten van de gebruikers. Deze besluiten zullen worden verwerkt in het Definitief Ontwerp.

Als het Voorontwerp in het tweede kwartaal van 2019 wordt vastgesteld dan loopt het project geen vertraging op. Tijdens het Algemeen Overleg vorig jaar heb ik aangegeven dat ik, met alle partijen die betrokken zijn, het project Renovatie Binnenhof binnen tijd en budget wil realiseren. Het is van cruciaal belang dat alle betrokken partijen zich in blijven spannen de planning te halen.

Het Rijksvastgoedbedrijf en de gebruikers toetsen het ontwerp op functionaliteit en kwaliteit. Hierbij wordt het uitgangspunt van soberheid en doelmatigheid getoetst. Deze toets richt zich met name op de voorgestelde functionele verbeteringen. In de volgende rapportage zal ik terugkomen op de resultaten hiervan. Twee onafhankelijke externe partijen ramen de kosten van het Voorontwerp. Het Rijksvastgoedbedrijf toetst deze ramingen. De Bestuurlijke Stuurgroep stelt tenslotte het Voorontwerp vast.

2. Duurzaamheid en moties tijdens Algemeen Overleg 23 mei 2018

Tijdens het Algemeen Overleg van 23 mei 2018 kwam het thema duurzaamheid uitgebreid aan bod. Hieronder ga ik nader op dit thema in en op de moties die op 14 juni 2018 door de Kamer zijn aangenomen.

In de op 29 maart 2018 aan uw Kamer gezonden Basisrapportage renovatie Binnenhof (Kamerstuk 34 293, nr. 33), heb ik aangegeven dat indien gedurende de voorbereiding van de renovatie aanvullende eisen worden gesteld – bijvoorbeeld op het gebied van duurzaamheid en veiligheid – aanvullend budget nodig is. Het gaat om aanvullende eisen bovenop de overeengekomen uitgangspunten (met betrekking tot kwaliteit, tijd en geld) uit het kabinetsbesluit van september 2015 tot renovatie van het Binnenhof (Kamerstuk 34 293, nr. 2). Met deze invalshoek informeer ik u onderstaand over de uitvoering van de door u aangenomen moties.

a. Duurzaamheid

Op 18 mei 2018 informeerde ik uw Kamer over het gebruik van aardgas op het Binnenhof (Kamerstuk 34293, nr. 34). Aardgas wordt op dit moment uitsluitend gebruikt voor verwarming van een klein deel van de Eerste Kamer, namelijk het voormalig verblijf van de kamerbewaarder. Het Binnenhof gebruikt thans 970 m³ aardgas per jaar. Alle andere onderdelen van het Binnenhofcomplex zijn voor verwarming aangesloten op de stadsverwarming. De stadsverwarming van Eneco voorziet het stadsverwarmingsnet van restwarmte van de elektriciteitsopwekking en zo nodig bijstook van piekketels. In de keukens wordt uitsluitend elektrische apparatuur gebruikt.

Samen met gedeputeerde Baljeu van de provincie Zuid-Holland en wethouder Van Tongeren van de gemeente Den Haag ondertekende ik op 27 september 2018 de Green City Deal EnergieRijk Den Haag. Het streven is dat de aan EnergieRijk Den Haag deelnemende complexen – waaronder het Binnenhof – uiterlijk in 2040 volledig gebruik maken van duurzame energie. In het Algemeen Overleg met uw Kamer op 23 mei 2018 gaf ik aan dat ik de verduurzaming van het Binnenhof niet door een rietje wil bekijken. Het is van belang om dit vraagstuk met een wijde blik te bezien. Bij EnergieRijk Den Haag gaat het om de verduurzaming van vele rijksgebouwen op ongeveer vijf vierkante kilometer in Den Haag. Met de verduurzaming van die panden, waaronder het Binnenhof, kan massa en schaalgrootte worden bereikt. Vanuit deze bredere visie benader ik de

verduurzamingsmaatregelen van het Binnenhof. Het Binnenhofcomplex krijgt na de renovatie een centrale energievoorziening, die kan worden aangesloten op duurzame bronnen voor warmte, koude en elektriciteit. Dit is in lijn met de ambities van EnergieRijk Den Haag, waarbij het gaat om een verbetering van de energieprestaties van deelnemende complexen en over het gebruik van duurzame energiebronnen. Het is mijn ambitie dat het Binnenhof na de renovatie geen aansluiting meer op het aardgasnet heeft en dat het gebruik van niet-hernieuwbare energie wordt afgebouwd. Hiermee geef ik ook antwoord op de moties-Diks (Kamerstuk 34 293, nrs. 36 en 37) en de motie Van Eijs/Van der Graaf (Kamerstuk 34 293, nr. 44). Voorts is het Binnenhof na de renovatie voorzien van moderne energiezuinige installaties en zijn waar bouwkundig mogelijk daken geïsoleerd en is enkel glas vervangen door isolatieglas. Indien het aanbrengen van isolatieglas niet mogelijk is, wordt enkelglas voorzien van achterzetramen.

Met de motie van de heer Wassenberg (Kamerstuk 34 293, nr. 39) wordt de regering verzocht de Kamer tijdig te informeren over en te betrekken bij de verduurzamingskeuzes die zich voordoen tijdens de renovatie van het Binnenhof. Ik heb tijdens het Voortgezet Algemeen Overleg op 14 juni 2018 toegezegd dat ik bij het gereedkomen van het Voorontwerp van de renovatie inzicht geef in de duurzaamheidsmaatregelen die getroffen zullen worden. Dit proces is nog gaande, maar ik geef u hierbij de stand van zaken van dit moment. Het gaat om de volgende duurzaamheidsmaatregelen¹, die een reële terugverdientijd kennen en passen binnen de kaders van de renovatie:

- isoleren van kappen en, waar dit binnen de projectkaders valt en kostenefficiënt mogelijk is, het isoleren van (delen van) gevels en vloeren;
- aanbrengen van isolatieglas;
- plaatsen van energiezuinigere installaties;
- herstellen van zonwering / Louvreluiken;
- plaatsen van zonnepanelen op platte daken;
- toepassen van led-verlichting;
- daglichtafhankelijke regeling van de verlichting in combinatie met aanwezigheidsdetectie;
- ventilatie met warmteterugwinning;
- gebruik maken van circulaire materialen.

In antwoord op de motie Van Eijs/Van der Graaf over de meerkosten en opbrengsten van mogelijke verduurzamingmaatregelen (Kamerstuk 34 293, nr. 47) heb ik tijdens het VAO van 14 juni 2018 aangegeven sympathiek te staan tegen aanvullende verduurzamingsmaatregelen, mits deze passen in de financiële kaders (het taakstellend budget), kansrijk zijn om te realiseren, een reële terugverdientijd kennen en passen binnen de kaders van de renovatie, waaronder de monumentale randvoorwaarden. De volgende opties worden in dit kader

---

¹ In het ontwerp wordt per gebouw een maatwerkoplossing samengesteld voor duurzaamheid bestaande uit de genoemde maatregelen. De maatregelen die getroffen worden zijn afhankelijk van de mogelijkheden die het gebouw biedt.

getoetst. Over de uitkomst zal ik u in een volgende voortgangsrapportage informeren.

- regenwaterretentie, bijvoorbeeld door het toepassen van vegetatiedaken;
- toepassen van een energie managementsysteem, voor zover dit niet strijdig is met eisen op het gebied van beveiliging;
- toepassen van waterloze urinoirs.

Tijdens het Algemeen Overleg op 23 mei 2018 heb ik ten aanzien van duurzaamheid verder gesteld dat het de voorkeur verdient om te kijken hoe schaalvoordelen kunnen worden benut om meer effect te bereiken met hetzelfde geld. Het is daarbij ook mijn ambitie om, binnen de kaders van kosteneffectiviteit en ruimte die er is, het Binnenhof verder te verduurzamen. Ik zal de reeds betrokken expert vanuit de wetenschap op het gebied van duurzaamheid vragen aanvullende opties tegen het licht te houden waarbij een gebiedsgerichte aanpak wordt gehanteerd.

3. Specifieke aspecten gebruikers

Hieronder zet ik een aantal specifieke aspecten die betrekking hebben op twee gebruikers van het Binnenhof nader uiteen.

a. Eerste Kamer

Het Voorontwerp voor de Eerste Kamer houdt rekening met grotere bezoekersaantallen en met de mogelijkheid van openbare commissievergaderingen, beide uitgangspunten van de renovatie. De precieze locatie van de entree en de looproute voor bezoekers van de Eerste Kamer wordt op korte termijn in overleg met de Eerste Kamer uitgewerkt. Ruimtes op de hogere verdiepingen van het gebouw worden bruikbaar gemaakt. Hiermee kan het ruimtegebruik voor de grotere bezoekersaantallen en de beveiligingsscanstraten en voor de uitbreiding en modernisering van de technische installaties worden opgevangen.

b. Tweede Kamer

Het presidium van de Tweede Kamer heeft op 12 december 2018 richtinggevende besluiten genomen. Hiermee is het mogelijk het Voorontwerp van de Tweede Kamer de komende maanden af te ronden. Hoewel de afronding van de Voorontwerpfase meer tijd vergt dan voorzien, is het nog steeds mogelijk om op het eerder geplande moment, na het zomerreces 2020, te starten met de renovatie van het Binnenhof. De komende maanden zal hard gewerkt worden om het Voorontwerp en daarna het Definitief Ontwerp af te ronden. Het Voorontwerp is in het tweede kwartaal 2019 gereed en het Definitief Ontwerp in het vierde kwartaal 2019.

Voor de Tweede Kamer geldt voor gebouw N (de nieuwbouw van de Tweede Kamer) dat de indeling en het afwerkingsniveau zoveel mogelijk ongewijzigd blijft, overeenkomstig het besluit van het presidium van 12 december 2018. De

renovatie zal zich beperken tot aanpassingen die nodig zijn met het oog op regelgeving, toegankelijkheid, noodzakelijke functionele aanpassingen en noodzakelijke technische- en veiligheidsvoorzieningen.

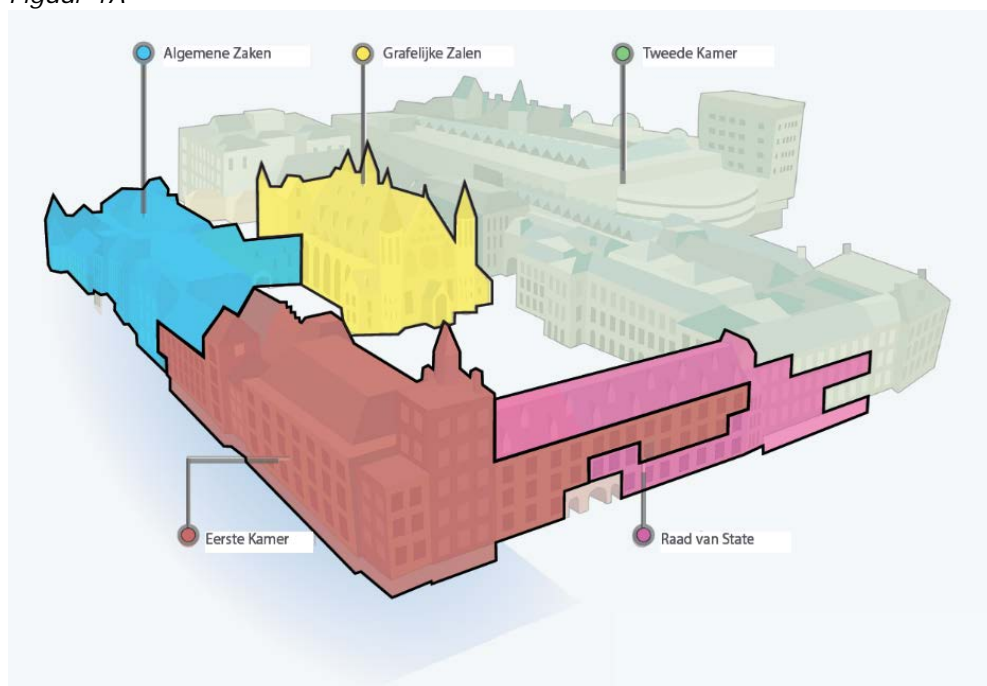
In het Voorontwerp blijft de ingang aan het Plein de belangrijkste ingang voor het politieke proces; een voor de burger en de media markant herkenningspunt. De andere ingang voor de bezoekers van de Tweede Kamer wordt verplaatst van de Lange Poten naar de Hofplaats en krijgt een grotere capaciteit vanwege de verwachte toename van het aantal bezoekers en het hiermee gepaard gaande logistieke- en veiligheidsproces. Dit betreft een ingreep die aan de buitenkant van het Binnenhof zichtbaar is.

4. Specifieke verbeteringen renovatie

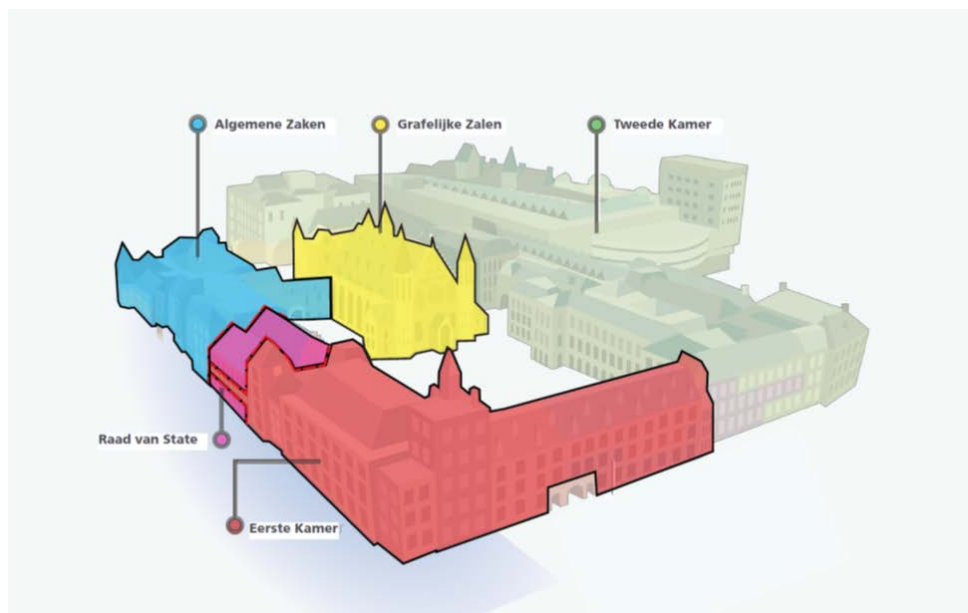
a. Toedeling van ruimtes aan gebruikers; demarcatie

In juli 2018 ging de Bestuurlijke Stuurgroep onder voorwaarden van gebruikersacceptatie akkoord met het voorstel om het gebouw te verdelen in logische eenheden (demarcatievoorstel). Dit voorstel maakt de technische inrichting en (brand)beveiliging eenvoudiger, sluit beter aan bij de architectuur van het Binnenhof en draagt bij aan een verbeterde brandveiligheid. Geen van de gebruikers van het Binnenhof verliest door het voorstel gebruikersoppervlakte ten opzichte van de huidige situatie; één van de uitgangspunten van de renovatie.

Figuur 1A

Figuur 1B

Figuur 1 A en 1B: huidige demarcatie (1A) en voorgestelde demarcatie (1B) Binnenhof (Bron: Dok architecten).

In figuur 1A is de huidige indeling van het Binnenhofcomplex te zien en in figuur 1B de indeling na voltooiing van de renovatie. Een laatste belangrijke achtergrond is dat door deze indeling de toegankelijkheid voor mindervaliden in vrijwel het gehele complex mogelijk gemaakt kan worden. Dit is een belangrijke eis die aan de renovatie is gesteld. Hiertoe zijn enige liften voorzien en zijn in de plannen voorzieningen opgenomen om hoogteverschillen tussen gebouwen weg te nemen.

b. Installaties / techniek

De technische installaties die aanwezig zijn in het Binnenhofcomplex zijn aan het einde van hun levensduur en worden nu met veel inspanning in bedrijf gehouden. Het gaat hierbij om installaties voor koelen, luchtbehandeling, maar ook om bijvoorbeeld liften. Deze installaties worden vervangen door nieuwe, energiezuinige installaties. Deze vervanging van installaties maakt onderdeel uit van het Voorontwerp.

Verder voorziet het Voorontwerp in zoveel mogelijk centralisatie van technische installaties die goed toegankelijk zijn, zodat onderhoud en het in de toekomst vervangen van installaties kan geschieden met zo min mogelijk overlast voor gebruikers en tegen zo laag mogelijke kosten. De centrale energievoorziening maakt het ook mogelijk relatief eenvoudig aan te sluiten op duurzaam opgewekte energie.

5. Specifieke gebouwdelen renovatie

a. Gebouwdeel Hotel

Naar aanleiding van de motie Krol c.s. (Kamerstuk 34 293, nr. 24) heb ik aangekondigd dat een keuze zal worden gemaakt tussen sloop/nieuwbouw, dan wel renovatie van het gebouwdeel Hotel van de Tweede Kamer (gelegen aan Lange Poten). Het kantoorklimaat in dit gebouwdeel speelt bij deze afweging een belangrijke rol. Er zijn in 2017 tijdelijke maatregelen genomen en dit heeft al tot merkbare verbeteringen geleid, ook tijdens de voorbije recordwarme zomer. Dit bevestigt de verwachting dat het klimaat in dit gebouw met de juiste ingrepen op het gewenste niveau gebracht kan worden. Het renoveren van het bestaande gebouwdeel is efficiënter en doelmatiger dan sloop en past daarmee binnen de gehanteerde uitgangspunten. Eerder is gemeld dat bij sloop/nieuwbouw van gebouwdeel Hotel geen vergroting van het vloeroppervlak mogelijk is (Kamerstuk 34 293, nr. 31). Sloop/nieuwbouw biedt wat betreft dit aspect dan ook geen voordeel ten opzichte van renovatie. Ditzelfde geldt voor de indeling van de plattegrond; ook bij nieuwbouw is een substantiële aanpassing van de indeling van de plattegrond vrijwel niet mogelijk omdat deze in hoge mate wordt bepaald door de architectonische ritmiek van de opbouw van de gevel die niet kan worden aangetast (Kamerstuk 34 292, nr. 31). Verder brengt nieuwbouw voor het bouwproces een aantal extra risico's met zich mee, waaronder mogelijke instabiliteit van de aanpalende panden en monumentale gevels, grondwateroverlast bij het creëren van een bouwput en het risico op verschil in zettingen tussen de nieuwe en de bestaande fundering. Een open bouwput zal meer overlast geven in de directe omgeving. Ook de gemeente Den Haag, omwonenden, ondernemers en andere belanghebbenden uit de directe omgeving hebben verzocht niet tot sloop/nieuwbouw over te gaan. Op basis van de hiervoor genoemde overwegingen heb ik besloten dat gebouwdeel Hotel niet gesloopt wordt.

b. De Grafelijke Zalen

Na de renovatie is bij de Grafelijke Zalen een bezoekersingang met bijbehorende voorzieningen aan de zuidzijde bij de Hofpoort gerealiseerd, waarbij bezoekers via de kelder het gebouw betreden. Daardoor zijn tijdelijke voorzieningen zoals een tent niet langer nodig bij gebruik van de Grafelijke Zalen. Verder zijn een lift en een trap voorzien in het gebouw, op de plek waar nu nog een kleine binnenplaats is. Dit trappenhuis wordt als element toegevoegd aan het gebouw. Met deze trap worden de zalen die onderdeel uitmaken van de Grafelijke Zalen beter toegankelijk gemaakt en worden de gebruiksmogelijkheden verruimd.

c. Historische graven

Het lid Van Raak vroeg bij de begrotingsbehandeling van Algemene Zaken op 10 oktober 2018 te heroverwegen om bij de renovatie Binnenhof een onderzoek naar historisch graven (onder andere het graf van Johan van Oldenbarnevelt) uit te voeren. In de kelders van voormalige Hofkapel op het Binnenhof bevindt zich een aantal graven. Die zijn bij eerdere verbouwingen deels geruimd. Mogelijk bevinden zich in de niet onderkelderde gedeelten graven, waaronder het graf van Van Oldenbarnevelt. Aan de buitenzijde is op deze plaats een gevelsteen te zien met

een inscriptie over het graf van Van Oldenbarnevelt (en van de graven en gravinnen van Holland). Op dit moment vindt overleg plaats tussen deskundigen van het RVB, de gemeente Den Haag en de Rijksdienst Cultureel Erfgoed om de mogelijkheden en randvoorwaarden voor een dergelijk onderzoek naar historische graven scherp te krijgen. In het tweede kwartaal van 2019 zal ik u daarover informeren.

6. Tijdelijke huisvesting

Tijdens de renovatie worden de gebruikers van het Binnenhof tijdelijk elders gehuisvest. De voorbereiding hiervan ligt op schema, zodat in het zomerreces 2020 kan worden verhuisd, tijdig voor de start van de renovatie na Prinsjesdag 2020.

Lange Voorhout 34-36/ Kazernestraat

De Eerste Kamer en de Raad van State worden tijdens de renovatie tijdelijk gehuisvest in het complex Lange Voorhout 34-36/ Kazernestraat. Het Voorontwerp hiervoor is gereed.

Bezuidenhoutseweg 67

Tijdens de renovatie van het Binnenhof is de Tweede Kamer gehuisvest in het complex Bezuidenhoutseweg 67. Het Definitief Ontwerp is na instemming door de bouwbegeleidingscommissie in april 2018 afgerond en inmiddels is het Technisch Ontwerp gereed. Hierbij is het uitgangspunt dat de functionaliteit van het complex zoveel mogelijk gelijk moet zijn aan de functionaliteit van de huidige huisvesting aan het Binnenhof, voor zover dat redelijkerwijs mogelijk is. Dit geldt ook voor de ontvangst van bezoekers; de tijdelijke huisvesting is ontworpen op de huidige bezoekersaantallen. De uitvoering van de verbouw van het complex Bezuidenhoutseweg 67 vindt plaats in twee deelcontracten, waarvan het eerste deelcontract voor de hoogste etages van het complex met de aannemer inmiddels is gesloten. Voor Nieuwspoort is een ruimte gereserveerd in het pand. De omgevingsvergunning voor de aanpassingen is afgegeven door de gemeente Den Haag. De Tweede Kamer als gebruiker onderzoekt de mogelijkheden voor adequate kinderopvang in de tijdelijke situatie.

Catshuis

Het deel van het ministerie van Algemene Zaken dat is gehuisvest aan het Binnenhof, wordt tijdens de renovatie gehuisvest in de tuin van het Catshuis in tijdelijke voorzieningen. Het Catshuis is gelegen op het landgoed Sorgvliet en is een Rijksmonument. De directe omwonenden zijn begin juli 2018 over het tijdelijke extra gebruik van het terrein geïnformeerd, waarbij ze op de locatie waren uitgenodigd. Alle functies, met inbegrip van parkeren, worden ingepast binnen de grenzen van het terrein van het Catshuis. Het Catshuis zelf zal worden gebruikt voor de ministerraad en representatieve bijeenkomsten. De Rijksbouwmeester is betrokken bij het ontwerp voor de tijdelijke kantoorruimte op het terrein.

7. Financiën en planning

Ontwerp Binnenhof

In de aankomende maanden wordt als eerste uitwerking van mijn observaties ten aanzien van de financiële kaders, aanvullende eisen en geïdentificeerde risico's zoals genoemd in de basisrapportage van 29 maart 2018, pagina 7, een aantal financiële randvoorwaarden concreter ingevuld. Het gaat om drie zaken:

1. De hoogte van de indexatie: zoals ik u in de basisrapportage heb gemeld is er een budget beschikbaar van 475 mln. euro, prijspeil 2015. De huidige marktsituatie geeft aanleiding voor financiële spanning op het beschikbare budget. In de komende maanden wordt duidelijk hoe groot de prijsstijging in de bouwsector op dit moment is en wat dit betekent voor de renovatie.
2. Verduurzaming: ten behoeve van de besluitvorming over duurzaamheidsmaatregelen geldt de eerder gemaakte afspraak dat indien gedurende de voorbereiding van de renovatie aanvullende eisen worden gesteld – bijvoorbeeld op het gebied van duurzaamheid en veiligheid – aanvullend budget nodig is om die mee te kunnen nemen. Het gaat om aanvullende eisen bovenop de overeengekomen uitgangspunten (met betrekking tot kwaliteit, tijd en geld) uit het kabinetsbesluit van september 2015 tot renovatie van het Binnenhof (Kamerstuk 34 293, nr. 2).
3. Niet-huisvestingskosten: zijn kosten die een gevolg zijn van of een relatie hebben met de renovatie.

Over de punten 1 en 3 vindt er overleg plaats tussen alle betrokkenen en zal ik uw Kamer informeren als er nadere besluitvorming heeft plaats gevonden.

Tijdens de Regeling van Werkzaamheden op 12 februari 2019 is verzocht om een brief over de niet-huisvestingskosten op basis van een artikel in het AD op 12 februari 2019. Deze kosten zijn niet onverwacht. Zoals ik in de Basisrapportage over de renovatie van het Binnenhof van 29 maart 2018 reeds heb aangegeven, zijn dit de kosten die nog nader in beeld gebracht moeten worden. Dit is momenteel gaande en zal naar verwachting de komende weken worden afgerond.

In de basisrapportage (Kamerstuk 34 293, nr. 33) is de governance van het project toegelicht. De gebruikers hebben hun interne besluitvorming en organisatie hierop ingericht. In de basisrapportage heb ik aangekondigd terug te zullen komen op het externe onderzoek dat ik heb laten uitvoeren naar de beheersing van specialistische en bijzondere projecten van het Rijksvastgoedbedrijf (Kamerstuk 34 775 XVIII, nr. 6). Op 20 december 2018 heb ik u een brief gestuurd over het uitgevoerde onderzoek (Kamerstuk 35000-VII, nr. 82). Ook voor de renovatie van het Binnenhof geldt dat het budget in een vroeg stadium van de initiatieffase is vastgesteld, zoals ook geldt bij andere onderzochte projecten.

Naast voornoemde financiën en kostenbeheersing is de planning voor de renovatie als volgt:

- Definitiedocument (gereed);
- Structuurontwerp (gereed);
- Voorontwerp (gereed Q2 2019);
- Definitief Ontwerp (gereed Q4 2019);
- Uitvoering (zomer 2020 – eind 2025).

8. Risico's

a. Vakbekwaam personeel

De huidige hoogconjunctuur leidt tot hogere prijzen in de bouw. Het zal ook lastiger worden de juiste mensen in de markt te vinden. In het traject om te komen tot overeenkomsten met de aannemers die de renovatie gaan uitvoeren zal expliciet aandacht worden besteed aan de beschikbaarheid van voldoende vakbekwaam personeel. Voor renovatie van Rijksmonumenten geldt dat specifieke kennis in de uitvoering noodzakelijk is.

b. ICT voorzieningen tijdelijke huisvesting

Het regelen van de ICT-voorzieningen voor de Tweede Kamer op de tijdelijke huisvesting is complex, onder meer vanwege de eisen aan beschikbaarheid die gezien het werk van de Tweede Kamer aan de ICT worden gesteld. Om tijdens het zomerreces van 2020 (zoals gepland) de tijdelijke huisvesting van de Tweede Kamer te kunnen betrekken, is het belangrijk dat de Tweede Kamer voldoende tijd heeft deze ICT voorzieningen te testen voor ingebruikname. Het realiseren van de ICT voorzieningen is een gezamenlijke verantwoordelijkheid van de Tweede Kamer en het Rijksvastgoedbedrijf. Tussen de Tweede Kamer en het Rijksvastgoedbedrijf vindt hierover afstemming plaats. De realisatie van de ICT-voorzieningen op de tijdelijke locatie behoeft op dit moment extra aandacht om tot snellere besluitvorming te komen.

c. Technische risico's

Het project kent ook risico's van technische aard, bijvoorbeeld technische aspecten die samenhangen met het renoveren van een eeuwenoud monument, het saneren van asbest en het waterdicht maken van de kelders. Een maatregel om deze technische risico's te beheersen is het vroegtijdig betrekken van de aannemers, zodat zij invloed hebben op de wijze van uitvoering van het project en tijdig op locatie kunnen kijken. Dit is zo voorzien in het bedachte proces om tot realisatie te komen.

d. Planningsrisico's

Het is belangrijk om de renovatie van het Binnenhof te starten op de geplande datum. De vluchtveiligheid is op orde gemaakt, maar bij brand gaan de gebouwen grotendeels verloren. De brandveiligheid van de gebouwen moet dus op orde gemaakt worden. Daarnaast geldt ook dat later beginnen met de renovatie betekent dat de tijdelijke huisvesting ongebruikt is. Mocht de tijdelijke huisvesting

langer dan gepland aangehouden moeten worden dan heeft dit wel financiële gevolgen, onder andere omdat de tijdelijke huisvesting voor de gebruikers van het Binnenhof kosten met zich meebrengt. Het is daarom van groot belang dat alle betrokkenen zich inspinnen om vertraging van de renovatie te voorkomen.

9. Omgeving

Het Rijksvastgoedbedrijf heeft oog voor de omgeving en wil bij de ontwikkeling van duurzaamheidsmaatregelen de omgeving laten participeren. Om deze reden investeert het Rijksvastgoedbedrijf in een goede samenwerking met betrokken partijen zoals de gemeente Den Haag, ondernemers en omwonenden. Voor omwonenden en ondernemers wordt regelmatig een informatiemoment georganiseerd. In het plan van aanpak «Renovatie Binnenhof – met oog voor de omgeving» (Kamerstuk 34 293, nr. 32) staat beschreven hoe gewerkt wordt aan de aantrekkelijkheid van de Haagse binnenstad tijdens de renovatie in een gezamenlijk kernteam Binnenhof.

Mijn ambitie is dat het huidige aantal bezoekers aan het gebied rondom het Binnenhof op peil blijft en dat dit aantal na de renovatie stijgt (Kamerstuk 34 293, nr. 19). De omgevingsmanager van het Rijksvastgoedbedrijf heeft geregeld contact met bewoners-, ondernemers- en belangenverenigingen. Op deze manier worden zorgen, suggesties, ideeën en wensen vanuit de omgeving in kaart gebracht en waar mogelijk al meegenomen in de voorbereiding van de renovatie. Zo zijn met ProDemos en de gebruikers mogelijke routes voor rondleidingen besproken. Vooruitlopend op de renovatie hebben activiteiten plaatsgevonden. Zo werd vorig jaar in november en december een visuele tijdreis langs de mijlpalen van 800 jaar geschiedenis op de buitenkant van de Ridderzaal geprojecteerd. Dit lichtevenement heet 'Old masters, New heroes' en maakte onderdeel uit van een serie lichtevenementen die georganiseerd zijn door 'Feest van Zee'. Ik ben voornemens om de programmering tijdens de renovatie met de gemeente Den Haag gezamenlijk vast te stellen.

Rijksvastgoedbedrijf
Directie Transacties &
Projecten

Ons Kenmerk
1020200964

Met deze tweede rapportage over de renovatie van het Binnenhof heb ik u geïnformeerd over de ontwikkelingen sinds de vorige rapportage. Deze rapportage zend ik in afschrift aan de Eerste Kamer, Raad van State en de gemeente Den Haag.

De staatssecretaris van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties,

drs. R.W. Knops